

Gaasterland

1. Samenvatting

De regio Gaasterland is een stuwwallengebied met keileem en aansluitende zandrug. Gaasterland kent een grote mate van afwisseling en is relatief bosrijk. Er ligt een kenmerkende klifkust aan IJsselmeer.

2. Karakteristiek

Gaasterland is een stuwwallengebied langs de IJsselmeerkust, doorlopend als een zandrug naar Sint Nicolaasga. Het landschap is zwak golvend met een grote mate aan afwisseling. Het landschapsbeeld wijkt daarmee af van het bekende open Friese veen- en kleigebied. Karakteristiek zijn de kliffen (Rode Klif, Mirnserklif en Oude Mirdumerklif), ontstaan door afslag van de vroegere Zuiderzee. Op de hogere delen liggen esdorpen en landgoederen met bossen. Aan de randen van de hogere gronden liggen streekdorpen met een langgerekte, doorgaande percelering tot in de laaggelegen veengronden. In de buurt van de meren Morra, Fluessen en Slotermeer liggen enkele laaggelegen veenpolders die aansluiten bij de Friese Meren. Deze hebben langgerekte, strookvormige percelen en een ijle bebouwing langs wegen of waterlopen. Delen van Gaasterland zijn sinds de 17de eeuw bebost. De regio geldt als het meest bosrijke gebied van Friesland. Het hoogste punt is 12.7 meter boven N.A.P., ten zuidwesten van Oudemirdum, waar ook een luchtwachtoren uit de Koude Oorlog staat. De stad Sloten rekenen we tot Gaasterland. Naast landbouw is watersport en verblijfsrecreatie van groot belang voor de regio. Balk is een centrum voor watersport en er liggen enkele campings in de regio. Er loopt geen snelweg door de regio; de belangrijkste ontsluitingswegen zijn de N359 en de N928. Komend vanaf Lemmer, loopt een 110kV hoogspanningsleiding door het oosten van de regio. Langs het Prinses Margrietkanaal staat een windpark van zes windmolens en rond Warns ligt het windpark Buorren. De belangrijkste locatie voor grootschalige windenergie in de provincie is in het IJsselmeer, buiten de regio gepland.

Foto Paul Paris

3. Ontstaan van het natuurlijke landschap

3.1 Het pleistoceen

De stuwwallen van Gaasterland rekenen we tot de zandgronden. In het saalien was een groot deel van het land door het landijs bedekt. Door de ijsbedekking werd een dikke laag keileem afgezet, een mengsel van fijn leem en uit Scandinavië meegevoerde stenen. Gletsjers schuurden als bulldozers brede, diepe dalen uit, zoals het gebied waar nu de meren Heegermeer, Fluessen en Morra liggen. Bij Gaasterland stuwde de ijskap de hoogten van Koudum, Warns en het grootste deel van Gaasterland op. Deze hoogten, met hun licht glooiend en deels bebost karakter, zijn nog steeds bepalend voor het landschapsbeeld, dat daarmee sterk afwijkt van het overgrote deel van de provincie en zeker van de direct aan Gaasterland grenzende regio's. Waar later de zee in het zuiden de keileemhoogten bereikte, ontstonden kliffen. Het Roode Klif ligt op zo'n steile keileemhelling. Westelijk van Bakhuizen en ten oosten en zuiden van Sloten liggen laagten die door latere afzettingen – veen en zeeklei – zijn opgevuld. Ten oosten van Sloten loopt een zandrug – de 'gaast' – via Kleingaast, Tjerkgaast, Spannenburg naar Idskenhuisen, Sint Nicolaasga en Langweer (min of meer de voormalige gemeente Doniawerstal). De opduikingen zijn geheel omgeven door veengebieden die in het holoceen zijn gevormd. Tijdens het weichselien, de meest recente ijstijd bereikte het ijs ons land niet. Wel heerste er een toendraklimaat en werd door de wind dekzand afgezet van gemiddeld een meter dikte. Aan het einde van het weichselien ontstonden dobben of pingoruïnes, in Gaasterland onder meer ten noordwesten van Wijckel.

3.2 Holoceen

Zo'n 10.000 jaar geleden kwam er een eind aan de laatste ijstijd. Het klimaat werd warmer en vochtiger en het hele gebied raakte met bos bedekt. Door de vernatting van het milieu werd een groot veengebied gevormd dat aan het hoger gelegen Gaasterland grensde, maar het niet bereikte, met uitzondering van enkele geïsoleerde laagten.

In het zuiden en westen van Gaasterland werd de invloed van de Zuiderzee vanaf de 12de eeuw steeds belangrijker. Voor die tijd was het hele gebied tussen Friesland en Noord-Holland één groot veengebied, dat slechts hier en daar werd onderbroken door meren en waterlopen. Aan het eind van de 12de eeuw zijn grote delen van dit veengebied tijdens stormvloed(en) weggeslagen en begon de ontwikkeling van de Zuiderzee. De zee heeft door erosie de steile kliffen gevormd bij Scharl (Roode Klif), Mirns en Oudemirdum. Het zand, dat bij de erosie vrijkwam, werd aan de oostkant van de kliffen in langgerekte wallen afgezet. Deze wallen noemen we strand- of kustwallen. Daarnaast heeft de zee in het westen van de regio bij overstromingen zeeklei over het veen afgezet, die nu nog aan de oppervlakte liggen in de polders onder Stavoren.

3.3. Landschappenkaart

De archeologische landschappenkaart onderscheidt in de regio de volgende landschappen: keileemgebied en Noordelijk kustveen-gebied. Daarbinnen zijn als landschapszones onderscheiden keileemvlakten, keileemruggen, dekzandruggen, veenvlakten, kreekruggen en droogmakerijen. Op een klein aantal plekken liggen beekdalbodems.

4. Bewoningsgeschiedenis

4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

De hoogste delen van Gaasterland werden al zeer vroeg door de mens bezocht. Op verschillende plaatsen zijn vondsten gedaan uit de oude steentijd bij onder meer Elahuizen en Oudemirdum. Die wijzen erop dat hier Neanderthalers verbleven. Kampementen van jagers-verzamelaars uit de middensteentijd bevonden zich onder meer bij Heechhiem tussen Rijs en Oudemirdum, Dijken en bij het Tjeukemeer. Bij Rijs liggen de resten van een hunebed. Daaruit blijkt dat het gebied ook door mensen van de Trechterbekercultuur (3400-2800 v.Chr.) uit de jonge steentijd bewoond is geweest. Ook ten noorden van Spannenburg zijn overblijfselen uit de jonge steentijd aangetroffen. Gaasterland bleef ook tijdens de bronstijd (2100-800 v.Chr.) en ijzertijd (800 v.Chr. tot begin jaartelling) bewoond. Uit de Romeinse tijd (begin jaartelling tot circa 400 n.Chr.) is tot nu toe slechts één munt bij Legemeer gevonden.

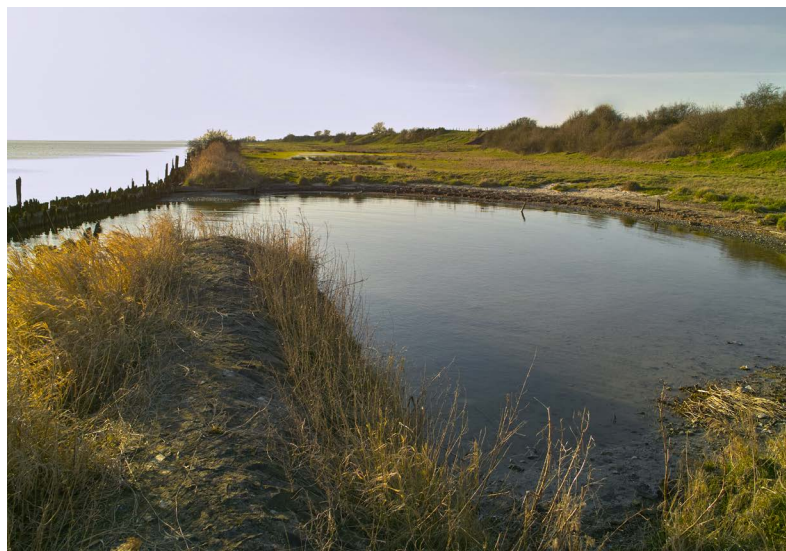

Foto Paul Paris

4.2 Middeleeuwen en nieuwe tijd

Vanaf de 9de eeuw werd het gebied ontgonnen vanuit de Sint Odulfsabdij te Stavoren. De ontginningen begonnen vanaf de randen van de keileembulten. Op deze gronden legde men de akkers aan, vaak in clusters. Essen ontstonden. Door ophoging met mest en heideplaggen kwamen de essen hoger te liggen. De structuur van de dorpen die in de regio ontstonden, zoals Sondel, Oudemirdum, Bakhuizen, Hemelum, Idskenuizen en Sint Nicolaasga lijkt op de Drentse esdorpen.

De lagere gronden van deze dorpsgebieden lagen aan de Zuiderzeekant en werden gebruikt als weide en hooiland, terwijl hogerop, op de minder vruchtbare delen van het gebied, de heidevelden lagen. Hieraan herinneren de toponiemen Nijemirdumerheide, Bremer Wildernis en De Heide. De heidevelden waren belangrijk in het landbouwsysteem. De koeien en schapen graasden er. 's Nachts werden de dieren op stal gezet. De mest die ze produceerden werd vermengd met heideplaggen en in het voorjaar op de es gebracht om de bodemvruchtbaarheid te verhogen. Hierdoor werden de akkers langzaam maar zeker opgehoogd en kregen de akkers een bolle ligging, die op veel plekken te zien zijn, zoals het bouwlandcomplex ten westen van Sondel. Bij een opgebracht dek met een dikte tussen de 30 en 50 centimeter, spreekt men van een laarpodzolgrond. Als het meer dan 50 centimeter is, spreken we van een es- of enkeerdgrond.

Laarpodzolen vinden we bijvoorbeeld op de geïsoleerde ruggen van Koudum en Warns. Ook hier waren aaneengesloten akkercomplexen aanwezig, maar doordat deze dorpen geen heidevelden hadden is de ophoging van de akkers beperkt gebleven. De oude essen zijn goed in het landschap te herkennen door hun enigszins bolle ligging en het ontbreken van sloten.

Voor de uitvinding van het prikkeldraad werden de akkers van de weilanden afgescheiden door dichte houtwallen of houtsingels. Bij Bakhuizen en bij Sondel zijn voorbeelden van deze zogeheten wildwallen rond de essen te zien. Her en der liggen in de regio tuunwallen. Dit zijn aarden wallen van ongeveer een meter hoog, die dienden om schapen binnen de percelen te houden. Op Texel en Wieringen komen ze vaker voor, maar rond Oudemirdum liggen ze ook. Ze dateren uit de 18de eeuw.

Het bouwlandcomplex ten noorden van Sint Nicolaasga is omgeven door een zeshoekige lanenstructuur. Deze hangt samen met de landgoedaanleg uit de 18de eeuw ter plekke.

Op de smalle zandrug tussen Sint Nicolaasga en Sloten, waar de buurtschappen Spannenburg, Tjerkgaast en Kleine Gaast liggen, lagen geen heidevelden. De boerderijen liggen in een lange rij aan de weg, met strookvormige percelen die zich vanaf de weg uitstrekken naar de lagere delen.

Vanuit de oude bewoningskernen op de hogere delen van het land werden vanaf het jaar 1000 de omringende veengronden ontgonnen. Het lint Kolderwolde-Oudega wordt gekenmerkt door een langgerekte ontginningsas met loodrecht daarop lange, smalle strookvormige percelen. Vergelijkbare boerderijstroken zijn Dijken/Ter Oele en Doniaga. In de polders in het westelijke deel van het gebied liggen de boerderijen verspreid in het gebied. Er ligt één terpdorp: Molkwerum. Dit leidde tot bodemdaling en vernatting van deze gebieden. Sommige meren zijn natuurlijk, zoals Morra en het Slotermeer. Bij andere meren is te zien dat de percelering aan weerskanten van het meer doorloopt. Hier zijn de oude ontginningsblokken onderbroken door meren. Dit wijst erop dat de meren na de ontginning zijn ontstaan. De bodemdaling, kleinschalige veenwinning of oeverafslag kunnen hiervan de oorzaak zijn. Vaak hadden de boeren een deel van hun land aan de andere kant van het meer liggen. In de buurtschap Dijken bij Langweer is bijvoorbeeld bekend dat ze hooilanden aan de overkant van het Koevordermeer hadden. De meren zijn tussen de 12de en 15de eeuw ontstaan en uitgegroeid tot hun huidige vorm. Enkele meren in het gebied zijn in de 17de en 18de eeuw drooggemalen: Noorder- en Zuidermeerpolder bij Stavoren, het Flait bij Molkwerum en de Haanmeerpolder bij Koudum. In de Groote of Noordwolder Veenpolder bij Oudega heeft grootschalige veenwinning plaatsgevonden, waarna in 1835 de polder is drooggemalen. Zowel de veenpolders als de zeekleipolders onderscheiden zich door hun grote openheid en het vrijwel geheel ontbreken van bomen. Ze vormen een groot contrast met het besloten, bosrijke gebied van de hogere gronden van Gaasterland.

De lagere delen van de regio moesten tegen de Zuiderzee beschermd worden. Waarschijnlijk dateren de dijken bij Stavoren en aan de zuidkust van Gaasterland uit de 14de eeuw. Bij de aanleg van de zeedijken werd gebruik gemaakt van de strandwallen die aan de oostkant van de kliffen waren ontstaan, zoals te zien is aan de Zandvaartsdijk ten oosten van het Oudemirdumerklif. Tussen Warns en Bakhuizen lag een inham die in 1633 is bedijkt (de

Wieldijk). Bij Mirns is nog een deel van de oude zeekering in de vorm van de Oude Dijk bewaard gebleven. Lange tijd was dit een slaperdijk. Dergelijke slaperdijken lagen ook bij Koudum en Sondel.

Landgoederen en buitenplaatsen

Sinds de 16de eeuw kwam steeds meer woeste grond in Gaasterland in handen van de adel, die landhuizen en bossen lieten aanleggen. In de 17de eeuw is een begin gemaakt met de bebossing van Gaasterland. Een rijke koopman legde bij Rijs een landgoed aan en liet een groot deel van het huidige Rijsterbos inplanten. Een deel van de padenstructuur in het bos, onder andere een sterrenbosachtige aanleg, dateert uit de tweede helft van de 17de eeuw. In dezelfde tijd werd het slot Rijs gebouwd aan het eind van de Rijstervaart. Uit de 19de eeuw dateren bossen als het Jolderenbosch, Elfbergen en de Bremer Wildernis. In de bossen werden ook verschillende lanen en vaarten aangelegd, die naast esthetische kwaliteiten, ook een functie voor de afvoer van hout uit de productiebossen hadden.

Jonkheer Johan Vegelin liet rond Sint Nicolaasga de Vegelinbossen aanleggen en voorzag de omgeving van lanen en singels. Ook liet hij twee vaarten aanleggen om het hout uit de bossen af te kunnen voeren. Tussen 1731 en 1741 liet diezelfde Vegelin vijf polders aanleggen langs het Slotermeer. Ook vestingbouwer Menno van Coehoorn polderde langs het Slotermeer een stuk boezemland in. De adel was voorts buiten de regio betrokken bij de drooglegging van verschillende meren in de provincie. Na 1900 werden de bezittingen van de familie Van Swinderen ondergebracht in de Maatschappij Gaasterland, die bijna 1.000 hectare bos liet kappen. De grond werd verkocht aan boeren uit de omgeving. In de jaren 1920 ging het gemeentebestuur zich vanuit het oogpunt van natuurschoon sterk maken voor de resterende bossen, ook omdat Gaasterland en de bijbehorende bossen ontdekt werden door het toerisme.

4.3 Recente ontwikkelingen

In de regio hebben verschillende ruilverkavelingen plaatsgevonden.

Ruilverkaveling	Oppervlak (ha)	Periode	% in regio
Koudum	6933	1977 - 1994	4,5%
Akmarijp	2756	1967 - 1977	5,3%
Warns	3029	1966 - 1974	45,6%
Gaasterland	10896	1963 - 1978	56,5%
Wollegaast	2099	1952 - 1961	58,1%
Doniawerstal	4667	1995 - 2014	93,5%

Foto Paul Paris

De voornaamste motieven waren het aanpakken van de versnippering van de percelen en de slechte ontsluiting ervan. Vrijwel overal is het verkavelingspatroon vergroot, maar tot een wezenlijke verandering van het landschapsbeeld heeft het niet geleid. Er zijn nieuwe wegen en waterlopen aangelegd. Ook werden nieuwe boerderijen gebouwd en verplaatst.

Al met al zijn de grote verschillen tussen de beboste heuvels van Gaasterland en Sint-Nicolaasga en de omringende open veenlandschappen die het gebied al eeuwen kenmerken, behouden. De dorpen Sint Nicolaasga, Langweer, Balk en Koudum hebben na de Tweede Wereldoorlog enige uitbreiding ondergaan. Langweer, Sloten en Balk zijn uitgeroepen tot beschermd stads- of dorpsgezicht.

De afgelopen decennia heeft een flinke groei plaatsgevonden van recreatieve voorzieningen als jachthavens, campings en bungalowparken. Het is een belangrijkere bron van inkomsten geworden. Bij plaatsen als Langweer, Balk en Joure kwamen recreatieve voorzieningen, in de vorm van jachthavens en campings.

5. Specifieke thema's

Nederzettingen

Er liggen geen grote nederzettingen in de regio, alleen de historische stad Sloten Sloten (Sleat) (760 inwoners) is een handelsstadje dat in de 13de eeuw ontstond op het kruispunt van de Ee en de landweg van Stavoren naar Drenthe die over de reeks keileem- en dekzandruggen van Gaasterland liep. Er bestonden handelscontacten met de Hanzesteden aan de IJssel en met Duitsland. Het is één van de elf Friese steden en tevens de kleinste. Wanneer stadsrechten werden verleend, is onduidelijk. Waarschijnlijk vond dit plaats aan het einde van de 14de eeuw. De eerste omwalling werd voor een deel geslecht in 1531 op last van Karel V. In 1581 werd begonnen aan nieuwe verdedigingswerken, waar nog delen van bewaard zijn gebleven, zoals enkele muurtorens en de beide waterpoorten. Sloten werd in de 17de eeuw een vestingstadje naar ontwerp van Menno van Coehoorn. Als toeristische bestemming is het populair bij watersporters en dagjesmensen.

Literatuurlijst

- Cultuurland advies, 2019: *Landschapsbiografie Súdwesthoeke* (ArcGIS Storymap: <https://fryslan.maps.arcgis.com/apps/MapSeries/index.html?appid=ofd7787bdd9349b8840e3f9da5981d95>).
- Thurkow, A.J., 1992: De Friese en Noordhollandse droogmakerijen: een vergelijking, in: E.H. Walsmit & M.H. Boetes (red.), *Strijd tegen het water. Het beheer van land en water in het Zuiderzeegebied*, Zutphen (Jaarboek Vereniging Vrienden van het Zuiderzeemuseum 1992).
- Woude, R. van der, 1998: De sociaal economische ontwikkelingen, 1795-1917, in: J. Frieswijk, J.J. Huizinga, L.C. Jansma & Y.B. Kuiper (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995*, Amsterdam.

1:225,000

Landschapsvormende functie	Elementen en structuren in het huidige landschap GAASTERLAND
Algemeen	<ul style="list-style-type: none"> • Zwak golvend zand landschap in zuiden, grote mate van afwisseling • en bossen • Klifkust IJsselmeer • In noordoosten open laagveenontginningslandschap
Landbouw en natuur	<ul style="list-style-type: none"> • Esgronden op hogere delen, akkerbouw en veeteelt • Opstreckende verkaveling bij streekdorpen, overwegend veeteelt/weiland
Bosbouw	<ul style="list-style-type: none"> • Bossen en landgoederen op hogere delen zandgebied <ul style="list-style-type: none"> - Tussen Oudemirdum en Balk - Vegelinbossen (e.a.) Sint Nicolaasga
Wonen	<ul style="list-style-type: none"> • Balk • Sint Nicolaasga • Koudum • Sloten (1 van de 11 steden) • Esdorpen op stuwwal/zand • Streekdorpen in veengebied • Zandrug of 'Gaast' met bewoning van Sloten naar Sint Nicolaasga
Waterstaat	<ul style="list-style-type: none"> • Klifkusten langs IJsselmeer • Dijken in tussengelegen laagten en verder langs IJsselmeer (op plekken met wielen) • Slaperdijken • De Morra • Fugelhoeke • Tjeukemeer (deel) • Sondeler Leien • Sonderler dyk • Wyldemark
Delfstofwinning	<ul style="list-style-type: none"> • Veewinning in enkele polders (zie ook regio Friese Meren)
Verkeer	<ul style="list-style-type: none"> • N359/N328/N354 • Weg Koudum-Oudemirdum-Sondel-Sloten-Sint Nicolaasga • Vaarten en Opvaarten <ul style="list-style-type: none"> - O.a. Luts, Spookhoekster Vaart, Zandvaart (Sandfeart)
Landgoederen en buitenplaatsen	<ul style="list-style-type: none"> • Landhuizen rond Sint Nicolaasga • Borgterrein Menno van Coehoorn, Wijckel (met graftombe)

Hebt u vragen?

Bel dan 033 – 421 7 456 of stuur een mail naar info@cultureelerfgoed.nl.
www.cultureelerfgoed.nl

De regiobeschrijving van Gaasterland maakt deel uit van Panorama Landschap – Karakterisering van de Nederlandse Landschapsgeschiedenis in 78 regio's.

Panorama Landschap is een initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en is ontwikkeld in het kader van de Visie Erfgoed en Ruimte. Bij het samenstellen van de teksten is gebruik gemaakt van – en voortgebouwd op – het project 'Landschappen van Noord-Nederland' van het kenniscentrum Landschap van de RUG, en de 12 provinciale rapporten van het project Ontgonnen Verleden, van het Ministerie van LNV.

Tekst: Edwin Raap

Foto's: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld.

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
Maart 2022

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.

Deze publicatie kunnen wij op dit moment nog niet toegankelijk aanbieden. Zie ook cultureelerfgoed.nl/toegankelijkheid.